

Metin Doğrucan, Oğuzhan Öçalan

10 Haziran 2020

Taraftar Yönetim Modeli

Futbol Tarihindeki Siyasi ve Ekonomik Gelişmelerle Birlikte Taraftar Yönetim Modelinin Teorisi ve Saha Pratiği

Devletlerin; enerji ve kaynak arayışları sonucu oluşan faaliyetleri, imparatorluk hareketleri, sömürgeci anlayışları, yaşamlarını sürdürme ve güçlü olma kaygıları; dünyayı, kargaşalara, savaflara ve sosyal devinimlere maruz bırakmıştır. Keşif ve endüstriyel devrim dönemleri sonrası, devletlerin ticari ilişkileri ve buna bağlı olan sosyal değişimleri büyük ivme kazanmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, bir sınıf spor faaliyeti olarak kurallı bir şekilde oynanmaya başlanan futbol, zamanla küreselleşme enstrümanı olarak devşirilmeye¹, bir meta haline dönüşmeye, kültür endüstrisi tarafından asimile edilerek, kontrol edilen kültürel bir uygulama haline gelmeye başlamıştır.²

---

¹ BROWN, Matthew; British informal empire and the origins of association football in South America, Soccer & Society Dergisi, Sayı: 2-3: 150 Years of Association Football, 2015, s.169

² A.g.e., s.170

Genel olarak dünyanın, özellikle de “küresel futbolun” tarihsel yorumu, yöntem ve perspektifle ilgili spesifik sorunlar doğurmaktadır. Dünya tarihinin kaleme alınışı, özellikle dokuzuncu, on yedinci ve yirminci yüzyılın başlarında belirginleşerek, giderek güçlü bir şekilde, batı merkezli bir perspektife bürünmüştür. 1970’lerden itibaren, küresel tarih, argüman olarak ana öğeden uzaklaşıp geliştikçe, marjinalleşmiş seslere ve Batılı olmayan toplumlara daha fazla dikkat çekilmiştir.³ Benzer eğilimler, “evrensel oyunun” tarihsel çeşitliliğini ve sosyokültürel karmaşıklığını, kronikleştiren ve gerçekten kutlayan çalışmalara nispeten, ulusal veya Avrupa merkezli tarih yazımının yerini aldığı futbol çalışmalarında da ortaya çıkmıştır.⁴

Futbol ve küreselleşme, bir bütün olarak dünyanın öznel bilincinin artmasıyla belirginleşen; ya da başka bir deyişle, dünyanın “tek bir yer” olarak artan farkındalığını içeren bir konuma sahiptir. Evrensellik-özgüllük bağlantısı, birbirine bağımlı kültürel süreçlerden kaynaklanırken, küreselleşmenin sosyal bilinci, ‘küresel’in ‘yerel’i ortadan kaldırdığı ya da altüst ettiğine dair yanlış yönlendirmeleri ortaya çıkarır. Dolayısıyla evrenselcilik ve özgüllük, kategorik olarak karşıt olarak görünse de, birbirlerine bağımlıdırlar, dünya çapında bir bağda ise birbirine kaynaşırlar.⁵

Bir bağ organizasyonu olmak amacıyla 1904 yılında Paris’te kurulan Uluslararası Futbol Federasyonu (FIFA); 1954 yılında, futbolu uluslararası bir platforma kavuşturarak konfederasyonlar oluşturmaya başlamış, 1966 yılından itibaren — 1996 itibari ile tam üyelik alan — Okyanusya Futbol Federasyonu (OFC) ile birlikte, AFC (Asya Futbol Konfederasyonu), Afrika Futbol Konfederasyonu (CAF), Orta ve Kuzey Amerika, Karayip Futbol Birliği Konfederasyonu (CONCACAF), Güney Amerika Futbol Konfederasyonu (CONMEBOL) ve Avrupa Futbol Federasyonları Birliği (UEFA) olmak üzere altı konfederasyona sahip yapısına kavuşmuştur.⁶ Böylece futbolun yerel ve uluslararası kontrol mekanizması ve sistemi, hem global hem de glokal⁷ bir güç haline gelmiştir.

Bir toplum, ne kadar çoklu etnik yapıya sahip olursa olsun, uluslararası futbol turnuvaları veya kültürel yarışmalar bağlamında, toplumdaki beklenti, bireylerin her birinin belirli bir millî takımla özdeşleşmesi yönündedir. Bireyler, uluslararası büyük turnuvalarda

³ ROBERTSON, Roland; Globalization: Social Theory and Global Culture, 1992, s.29–30

⁴ WALVIN, James; The People's Game: The History of Football Revisited, 1994, s.10

⁵ GIULIANOTTI, Richard, ROBERTSON, Roland; The Globalization of Football, 2004, s.12

⁶ Business & Economics Research Advisor, 3/4: The Sports Industry, Soccer, 2005, s.20

⁷ *İng* glocalization: Hem yerel hem de küresel hususlara göre iş yapma pratiği.

binlerce farklı taraftarla bir araya gelerek, kendilerine has kıyafet, şarkı, müzik ve davranış kalıpları sergilerler. Böylece, kültürel görecelik, global oyunu “glokal oyuna” dönüştürür. Sosyopolitik somutlaştırma durumunun yüceltilmesi, evrenselliğin özelleşmesiyle ortaya çıkmış ve bu da küresel ilişkiler ağının politik zincirlerini kurmuştur. Futbol zinciri en basit tanımıyla; zirvede FIFA'nın olduğu, kendisine bağlı kıta yönetim organları, ulusal, bölgesel, yerel dernekler ve futbol kulüpleri ile küresel yönetim piramidini oluştururken, bu piramidin ayakta durmasını sağlayan ve bu yapıyı koşulsuz destekleyen taraftarlardan oluşmaktadır.⁸

FIFA, 80'li yılların sonlarına doğru, futbola finansal ve evrensel yeni bir ivmeyi, televizyon yayın haklarıyla ve reklam anlaşmalarıyla kazandırmış, 90'lı yılların ortalarından itibaren, global ölçüde kazandığı ivmeyi yeni-medya, reklam gelirleri ve bahis şirketlerinin etkisiyle hızlandırarak, 2018 yılı itibariyle, 4,6 milyar dolarlık ciro açıklamıştır.⁹

Televizyon yayınları, borsa ve bahis dışlıleri, kapital futbol sistemine büyük bir gelir kaynağı oluşturduğu gibi içinde finansal risklerin ve dolayısıyla yozlaşmanın olduğu, futbolun yeni endüstriyel dönemine daha hızlı geçiş yapmasına da neden olmuştur. Yayınlarla birlikte hedef kitesini artıran futbol, evrensel ekonominin güçlü bileşenlerinden birisi haline gelerek, piramit yönetim öğeleri tarafından DNA'sına gelir kaygısıyla yerleştirilmeye çalışılan, izole ortamda izlenebilir oyun anlayışını ve arz-talep ilişkisiyle yürüyen borsa açılımlarını beraberinde getirmiştir. Siyasi konjonktür ise oyunu evrensel kapitalist menfaatlere uygun hale getirebilmek gayesiyle, globale uymak zorunda olan lokal kurallarla standartlaştırılmıştır. Bu durum zamanla, kulüpler arası finansal uçurumu artırmış; futbolu, finansal açıdan yetkin elit kulüplerin giderek daha çok söz sahibi olduğu, temel ögesi olan taraftarın bilet almakta zorlandığı bir yapı haline gelmiştir. Piramidin en üstündeki medya vasıtasıyla daha görünür olan gelir parıltısı ve bu parıltının etrafındaki bütün bileşenler; açık alanlarda, parklarda ve okullarda oynanan futbolu, zamanla özünden uzaklaştırmış, bozukluklarını daha az görünür kıldığı kadar taraftara daha zor ulaşılır kılmıştır.¹⁰ Böylece futbol kulüpleri ve taraftarlar arasındaki ilişki git gide daha karmaşık hale gelerek, borsa kulüpleri, banka borçları ve çeşitli pazarlar ortaya çıkmıştır. Bütün bu değerlendirmeler arasında ise taraftarların müşteriden ziyade paydaş olduğu unutulmuştur.¹¹

---

⁸ GIULIANOTTI ve ROBERTSON; The Globalization of Football, s.13-15

⁹ FIFA Financial Report, 2018, s.14

¹⁰ SMITH, Chris; Strengthening the Voice of Supporters, 2000, s.13

¹¹ TALİMCİLER, Ahmet; Sporun Sosyolojisi Sosyolojinin Sporu, 2010, s.154

Futbolun günümüzdeki yapısını, kapitalist piramit işleyiş sistemindeki; kural koyucuların en üstte olduğu, devlet sistemleriyle kuralları yasalar vasıtasıyla zorunlu kılanların, sistem içinde menfaatleri dolayısıyla maddi ve manevi olarak beslenenlerin orta kısımda olduğu ve bütün bunları piramidin en altında kalan işveren-işçi yapısının omuzlarında yükseldiği bir sınıfsal spor sistemi olarak resmetmek pekala mümkündür.¹²

Semt, şehir, okul gibi örnekler üzerinden kulüplerin kimlik temsiliyeti ile kurallı olarak oynanmaya başlanan futbolun, en başından beri sınıfsal ayrım içinde olduğunu, kapitalist sistemin orta ve yüksek sınıf olarak tabir edilen kural koyucuların ve iş sahiplerinin ekonomik, dini ve politik olarak domine ettiği sınıfsal sahiplik üzerinden tespit etmek, İngiltere’de kurulmuş Blackburn Olympic, Arsenal, West Ham United, Manchester United, Southampton gibi işçi tabanlı kulüpler ile Aston Villa, Birmingham City, Everton ve Bolton Wanderers gibi kilise tabanlı kulüpler üzerinden örneklendirilebilmektedir.¹³

Futbol, İngilizlere ve zenginlere ait olmaktan çıktığında ve dünyaya yayılmaya başladığında, karşı çıkanlar, futbolun ezilmiş toplulukları daha çocuk yaşta baskı altına almak için yapılmış bir emperyalist manevrası olduğunu öne sürmüşlerdir.¹⁴ Fabrikadan arta kalan boş zamanlarını, kulübünün maçlarıyla değerlendirdiğini ileri süren bir taraftara, fabrika çalışma hayatının, insanın bütün özgürlük atomlarına el koyduğunun ve böyle bir sistemde, zamanın iskeleti olduğunun¹⁵ tespitini yapanlar ile her şeyiyle futbola inanmış halk kitlelerinin¹⁶, siyasi, ideolojik, dini veya sosyolojik bir kimlik temsiliyeti oluşturan kulüpleri üzerinden, yönlendirme enstrümanı olarak kullanıldığını ve futbolun açık havada ortaya konan insan sadakatinin krallığı olduğunu savunanları¹⁷, hitap ettiği kitle çeşitliliği açısından aynı potada değerlendirmek gereklidir. Nitekim kolonici ve sömürgeci yayılım aracı olarak insan tarafından kullanılan futbol, bu şekilde dünyanın damarlarında dolaşmaya başladığı gibi yine insan tarafından, bu koloniciliği kırarak, kendine ait bir kimlik oluşturma aracı olarak da kullanılmıştır.¹⁸ Başlangıcından bu yana, İngiliz koloniciliğine karşı duruş olarak Mısır’da,

---

¹² İllüstrasyon, The Pyramid of Capitalism as Class Struggle, 1911, Walter P. Reuther Library, WSU

¹³ KUHN, Gabriel; Soccer vs The State, 2011, s.16

¹⁴ GALEANO, Eduardo; Gölgede ve Güneşte Futbol, Çev: Ertuğrul Önalp, Mehmet Necati Kutlu, Can Yayınları, İkinci Baskı, 2006, s.55

¹⁵ MARX, Karl; The Poverty of Philosophy, 1975, s.127

¹⁶ Galeano, Gölgede ve Güneşte Futbol, s.55

¹⁷ A.g.e., s.56

¹⁸ LOPEZ, Shaun; Football as National Allegory, 2009, s.36-49

Franco, Mussolini ve Hitler gibi baskı, nefret ve ölüm yanlısı diktatörlerin siyasi aracı olarak İspanya'da, İtalya'da, Almanya'da, bir özgürlük sembolü olarak Meksika'da, ulus bağımsızlık aracı olarak Cezayir'de, dini ve sınıfsal bir sembol olarak İskoçya, Galler ve İngiltere'de, bir şehir temsiliyeti olarak Rio'da, Sakarya'da ve dünyanın çeşitli kentlerinde çok daha fazla örneklendirilebilecek çeşitli şekillerde vücut bulmuştur. İnsan faktörünün ana karakter olarak yer aldığı bu oyunda, iyi ve kötü insan çeşitliliği kadar iyi ve kötü futbol çeşitliliği de dolayısıyla mümkündür. İnsana daha uygun olanını seçebilmek için eğlence, dikkat dağıtma, gezi, anlam ve kahkaha özleminin, insan doğasının en meşru arzuları olduğu kabulüyle, bu arzulara bir kalite vermek ve eğlenceyi kolektif eğitimin bir aracı haline getirebilmek gereklidir.¹⁹ Bu da ancak bireyin doğasına daha uygun olan, organik ve sosyoekonomik demokratikliğe sahip kolektif yapılarla sağlanabilir. İnsan doğasına uygun olmayan bir hale gelen çağdaş futbolun değişme dönemi uluslararası ölçekte hissedilen bir noktaya gelmiştir. Bu kültürel değişim, futbolun kendilerinden daha fazla uzaklaştığını doğrudan hissedilen taraftarlar için daha gerçekçi bir noktadadır. Taraftarlara; müşteri, tüketici, temsilci, holigan, problem, uyuyan birey gibi çeşitli tanımlamalar zaman içerisinde yapılmıştır. Nihayetinde, futbol kulüplerinin kimliğinin birer parçası olan taraftarlar, buldukları toplulukların ruhunun inşasında paydaş, kulüpleri için gönüllü ve aktif olan bireylerdir.²⁰

Yakın tarihin siyasi ve ekonomik gelişmelerinin toplum üzerindeki etkileri, taraftarların organize olduğu yapılara sebebiyet vermiştir. İngiltere'de bu durum, National Federation of Football Supporters Clubs (NFFSC, kısaca Nat Fed) altında, 1927 yılına dayanırken, 30'lu yıllarda Avrupa'da İtalya, İngiltere, Almanya ve Hırvatistan, Güney Amerika'da ise Brezilya, Uruguay ve Arjantin'de sosyo-ekonomik gelişmelerden hayli etkilenen futbol kulüpleri etrafında; sosyalizm, muhafazakarlık, ulusalcılık, ırkçılık, faşizm, anti-faşizm gibi yaklaşımlar etrafında öbeklenen, organize tribün faaliyetleriyle kendini göstermiştir.²¹ II. Dünya Savaşı'nın toplumlar üzerinde oluşturduğu buhran ve yorgunluk, eğlence odaklı ve daha renkli taraftar organizasyonlarıyla, 1950 Dünya Kupası'nda görücüye çıkarken, 70'li yıllardaki sosyoekonomik gelişmeler, tribün organizasyonlarını, toplumlardaki sınıfsal keskin ayrımların yol açtığı ayrışan toplumların ve dolayısıyla futbol kulüplerine bağlı tribünlerin bu ayrışma neticesinde şiddet aracı olarak kullanılmasına ayrıca sebebiyet vermiştir. Toplum tarihindeki çalkalanmaları anlayabilmek, tribün ve kulüp yapılanmalarındaki yönelimlerin

¹⁹ TROTSKY, Leon; Problems of Everyday Life, 1994, s.32

²⁰ NUMERATO, Dino; Football Fans, Activism and Social Change, 2018, s.120

²¹ BANDINI, Nicky; Fan tragedy sends the fight against Ultras back to square one, The Guardian, 2007

tarihini kısaca incelemekle mümkün olabilir. İtalya’da Lazio ve Hellas Verona tribünlerinin faşist sloganlarla kendini ifade etmesi, Celtic ve Rangers arasında yaşanan dini mezhebe dayalı rekabet²², sosyolojik açıdan hem toplum tarihini hem de taraftarlık ve tribün hareketlenmelerinin eğilimlerini dünya ölçeğinde anlamamıza yardımcı olur.

Oyun içerisindeki aktörler, global ağın yerel oyuncularını olsa da, yaşanan felaketler ve olaylar nedeniyle, siyasi organlar ve kural koyucular, zaman içerisinde taraftarı kontrol edilmesi gereken bir problem olarak görmeye başlamışlardır. Ülke federasyonlarının yerel olarak siyasi, global açıdan ise “altın yumurtlayan tavuğa zarar gelmemesi için uğraş veren menfaat uzantısı” organlar olarak hareket etmesi, toplum yansıması taraftar temsiliyetini bir noktada gerekli kılmıştır. 80’li yılların başında futbolda yaşanan facialarla temelleri İngiltere’de atılan Football Supporters Association (FSA), kolluk güçlerinin ve basının sadece olay yaratmak isteyen holiganlar olarak gördüğü taraftarları, çıkardıkları yayınlarla, yaratıcı, üretken ve futbolun gerçek bir parçası olduklarını otoritelere göstermiştir. Böylece taraftarların kurumsal olarak tanınmalarına kapı açmışlardır. İngiltere’de Thatcher hükümetinin neoliberal ekonomik manevraları, 1986 yılının ekonomik krizi sonucu oluşan global bankacılık ve dolayısıyla oluşan özel bankacılık sektörü gibi yeni finansal değişimler etkisini futbolda da göstermiştir.²³ New Labour Partisi’nin, Thatcher’ın ekonomik manevralarını yetersiz görmesi sonucu hayata geçirdiği Football Task Force komisyon raporları, partinin 97 zaferi ile birlikte İngiltere ligine sirayet etmiştir. Raporlarda engelliler, ırkçılık, artan bilet fiyatları, ani ve aşırı ticarileşme, bu ticarileşmenin kulüp, futbolcular ve taraftarlar arasında oluşturacağı uçuruma değinilirken, son iki raporda, kulüpleri var eden unsurlar olan taraftarların, yönetimlerde de söz sahibi olması ve kulüpler içerisinde yürütülen faaliyetlerde daha aktif görevler almasından bahsetmişlerdir. Fahiş bilet fiyatları gibi ekonomik etkiler, 1985 yılında, FSA ile başlayan, Taylor Raporu sonrası hazırlanan, “Blueprint for Future of Football 1991” deklarasyonu ile, taraftarların bilinçli bir şekilde organize oluşlarına, İngiltere’de vesile olmuştur.

1992 yılında, Bryan Lomax’ın liderliğinde oluşturulan Northhampton Town Vakfı ile birlikte bazı taraftar vakıfları, 2000 yılında, Supporters Direct (SD) adı altında birleşmiş ve bugün sayıları 40’ı bulan, taraftar ortaklı kulüp yönetim modelinin temellerini atarak, bu değişime öncülük etmiştir.²⁴ SD hareketinin kendini ifade edebilecek bir alan bulmasında, o

²² TESTA, Alberto, ARMSTRONG, Gary; Football, Fascism and Fandom, 2010, s.121

²³ PERRYMAN, Mark; 1966 And Not All That, 2016, s. 94-112

²⁴ KENNEDY, Peter, KENNEDY, David; Football Supporters and the Commercialisation of Football, 2012, s.83

dönem Almanya, Belçika ve İtalya’da patlak veren futbol yolsuzluğu skandalları sonucu, 2006 yılında hazırlanan Arnaut Raporu’nun da büyük etkisi vardır.²⁵ FSA, organize bir tribün hareketi modelini, SD ise daha çok taraftar yönetim modelini benimser. Taraftar yönetim modelinin, organik kulüp yönetim modeli yapısını sağlama noktasında yeterliliğini ölçmeden evvel, taraftarlığın kendisini de anlamak gerekmektedir.

Menfaat odaklı ve anomaliye açık mevcut futbol sisteminin çarkındaki en önemli dişli olan yöneticiler, 90’lı yıllardan itibaren televizyon gelirleri²⁶, 2000’li yıllardan itibaren ise bahis gelirlerinden gelen kaynak bereketinin arkasına sığınarak, hegemonyalarını ve kulüplere verdikleri zarar, otuz beş yıl boyunca taraftar kitlelerine hissettirmeden veya çok az hissettirerek devam ettirmeyi başarmışlardır.²⁷ Çünkü taraftarlar, hiyerarşik piramit sistemi içerisinde, futbol kapitalizminin bir nevi anomalisidir. Ürün-müşteri ilişkisi, bireyin ürüne olan mantıklı ihtiyacı olarak belirlenirken, kulüp ve taraftar arasındaki ilişkide, bu tür mantıklı bir seçim söz konusu değildir. Taraftar, küçük yaşta maçlarına gitmeye başladığı takımı, artık ne pahasına olursa olsun takip eden, sistem içerisinde ürün olan kulübün, hangi ligde ne sonuçlar alırsa alsın müşterisi olarak görülen bir dişlidir. Oysaki, sistematik içerisinde mantıklı ve gerçek bir ürün-müşteri ilişkisi, kapitalist fayda kavramı ortadan kalktıktan sonra son bulur. Taraftar bu nedenle, futbolun kulüp bazında yönetiminde, mutlak paydaş olarak yer almalıdır çünkü bireyler toplumun kendisi olduğu gibi taraftarlar da aslında kulübün ve kulübün bağlı olduğu yerin kendisidir. Birinin varlığı diğerini yaşatır. Bu nedenle, taraftar yönetim modeli veya taraftar sahipliği, aslında taraftarın kendisiyle birlikte var olan organik bir şekilde yönetmesi olarak açıklanabilir. Bu dişli, ancak sistem çarkının da organikleşmesiyle doğru şekilde işler.

Mevcut futbol sistemi içerisinde, taraftarlar; kendilerine vaat edilen “başarı” kaygısı dolayısıyla, kulüplerinin ne pahasına olursa olsun, ekonomik hareketlilik içinde olmasına, kulüp yöneticilerinin veya sahiplerinin, yüklü miktardaki finans trafiğine göz yumarak, kulüplerin mali açıdan aldığı risklerin verdiği zararın göz ardı edilmesine, aracı olmaktadır. Tam tersine, taraftar yönetim modeli, sistem içerisindeki “başarı” anlayışını, her ne pahasına olursa olsun şampiyonluklar ve kupalar kazanmak olarak değil; maddi ve manevi varlığını, en az riskle, kendi kendine yeterek sürdürmek ve bu süreci nesiller arası aktararak, ayakta tutmak olarak açıklar.

---

²⁵ A.g.e. s.84

²⁶ CHADWICK, Simon, HAMIL, Sean; Managing Football, 2010, s.107

²⁷ BROWN, Adam, WALSH, Andy; Not for Sale, 1999, s.37

Taraftar Sahipliği Yönetim Modeline Örnekler

Northampton Town

Ocak 1992'de, Northampton Town kulüp başkanının, bu görevin gereksinimlerini yerine getirip getirmeyeceğinden endişe eden kulüp taraftarları, İngiltere'deki ilk taraftar vakfi olan Supporters Trust'ı (ST) kurarak, kulübün yönetimi ile ilgili ciddi alternatifler üretmişlerdir. Bryan Lomax önderliğinde kurulan ve ilk görevi, neredeyse batmak üzere olan kulüpleri için gerekli kaynağı toplamak olan ST, bir güven ortamı sağlayarak, kulüplerini yaşadığı zorluklardan çıkarmış ve kulüplerinin bir geleceğinin mümkün olmasına yol açmıştır.²⁸

AFC Wimbledon

Dünyada zamanla finansal sektör haline gelen futbol, İngiltere'de bazı işadamlarını, başka iş kollarındaki fabrika veya ofisleri gibi kulüplerin de kendilerine ait, oradan oraya taşınabilir malları olduğu duygusuna itmiştir. Bunun en net ve çarpıcı örneği ise Wimbledon FC'de yaşanmıştır.

100 yılı aşkın tarihi boyunca, Merton bölgesinde mücadele vermiş kulüp, yeni sahiplerinin kararlarıyla, kente 1 saat 15 dakika uzaklıktaki Milton Keynes bölgesine taşınmıştır. Bu taşınmaya, bölge belediyesi, İngiltere Futbol Ligi ve diğer kurumlar sessiz kalmış, Wimbledon taraftarları tarafından kurulan The Dons Vakfı, bu değişime karşı çıkmıştır. Protestoların artık yetersiz olduğunu gören Dons Vakfı üyeleri, kendi semtlerine yakın bir yerde, kendi sahipliklerinde, AFC Wimbledon Kulübü'nü kurarak, hiçbir üyesinin tek başına çoğunluklu sahipliğine izin vermeyen taraftar yönetim modeli yapısını hayata geçirmişlerdir. Kulübün hem duygusal hem finansal şeffaflık içinde yönetilmesini hedef alan Dons, 2002 yılında, Wimbledon FC'ye ait tüm kupaları, Milton Keynes'ten geri almışlardır. AFC Wimbledon, 14 yılda, 8 lig yükselerek taraftar yönetim modelinin saha çalışmasına başarılı bir örnek teşkil etmişlerdir.

---

²⁸ FOSTER, Richard; What does the Northampton Town case teach us about fans' role in football clubs?, The Guardian, 2015

FC United of Manchester

Ekonomik değişimlerle birlikte futbol; statların yenilenmesi, astronomik bilet fiyatı artışları, kulüplerin üzerindeki büyük pay sahiplikleriyle, holding ve medya şirketlerinin parçalarına dönüşmesine yol açmıştır. 2015 yılında, Glazer Ailesi, Manchester United hisselerinin çoğunluğunu alarak tek söz sahibi olduktan ve kulüp bir ailenin malı haline geldikten sonra yıllardan beri kombine sahibi olan, birçok maça beraber gitmiş yüzlerce taraftar, çok zor bir karara imza atmış ve kulüpleri Manchester United'dan kopmuşlardır. Ardından, FC United of Manchester Kulübü'nü kurarak, taraftar sahipliğindeki yönetim modelini benimseyen bu hareket, üyelerinin her birinin kararlarda ve kulüplerinde, eşit ve birer hakkı olmasını ilk kural olarak belirlemişlerdir. Dolayısıyla, iki üyenin kulübe finansal katkı miktarı arasındaki fark, o iki üye arasında söz hakkı açısından herhangi bir öncelik veya fark oluşturmamıştır. Sezonluk kombine ve maç bilet fiyatları, üyelerin görüşleri alınarak belirlenmiştir. Kulübün sürdürülebilirliğini sağlayacak her strateji, yıl içindeki üye genel kurullarında karara bağlanmış, yeni sezon forma dizaynları ve kulüple ilgili kararlar üyelerin beğenisine sunulmuşlardır. Demokratik haklarını eşit şekilde kullanarak, genel kurullarda aday olabilen veya seçebilen üyelerin oluşturduğu FC United; güncel futbolu, “modern kölelik” olarak tanımlarken, gerçek modern futbolun “taraftar sahibi futbol kulüplerinden” başka bir şey olmadığını ve toplumsal birlikteliğin önemli olduğunu savunmuşlardır. Kulüp, kurulduğu günden bu yana, üç lig şampiyonluğu, iki lig kupası ve iki adet de bölge kupası kazanarak taraftar yönetim modelinin doğru uygulandığında başarılı olabileceğine dair, tutarlı bir örnektir.

SV Austria Salzburg

SV Salzburg kulübünün, 2005 yılında Red Bull firması tarafından satın alınması ve kulübün adının FC Red Bull Salzburg olarak değiştirilmesi sonrası bu duruma tepkili bir grup taraftar tarafından kurulan SV Austria Salzburg, taraftar sahipliği bazlı yönetim modeli ile kurulduktan sonra 4 sene boyunca art arda lig yükselmiştir.

Wrexham A.F.C.

Galler'in en köklü kulüpleri arasında bulunan, dünyadaki en eski üçüncü profesyonel futbol kulübü olan 1864 tarihi kuruluşu sahip Wrexham, 2011 yılından beri Wrexham Taraftarlar Vakfı sahipliğinde hayatına devam etmektedir.

PAC Omonia 1948

PAC Omonia 1948, Kıbrıslı kulüp, kapalı kapılar ardında futbol departmanının bir şirkete dönüştürülmek istenmesi, kulüpteki demokratik ortamın kaldırılması ve özelleştirilmesi sonrası verilen tepki neticesinde, AC Omonia taraftarları tarafından kurulmuştur. PAC Omonia 1948, bir SD Avrupa Fonu üyesi olarak, Omonia'nın geleneklerini ve özünü yaşatma hedefiyle ve demokratik yapısıyla, her üyenin bir oy hakkı olduğu bir sosyal örgüt olarak kulüp kültürünü sürdürmektedir.²⁹

Türkiye'de Futbolun ve Taraftarlığın Gelişimi

İlk olarak, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru ticari faaliyetler yürüten İngilizler ve ilişkide oldukları gayrimüslim aileler, Osmanlı coğrafyasında, takım oyunları olarak öncelikle kriket ve ragbi, ardından da futbol oynamaya başlamışlardır.³⁰ Futbolun kurallı olarak oynanmaya başlanan döneminde, II. Abdulhamit'in kendilerine koyduğu oynama yasağı, müslüman tebaanın ancak seyirci olmasına veya gizlice futbol oynamasına yol açmıştır. Oyunun Osmanlı coğrafyasına yayılışı, öncelikli olarak ekonomik ve buna bağlı olarak sosyal ilişkilerle ardından da siyasi müdahalelerle gerçekleşmiştir. İstanbul Futbol Ligi'nin kuruluşu ve II. Meşrutiyetin 1908'deki ilanı ile birlikte, futbol üzerine konulan yasakların kalkması, Anadolu'nun birçok bölgesinde yaşayan, türlü inanç ve kesimden insanın, özellikle de müslüman tebaanın daha yaygın futbol oynamasına ve takip etmesine vesile olmuştur.³¹

Ülke topraklarında yayılmasına engel olunamayan fakat kontrol edilebilir olduğu düşünülen futbol üzerinden, iktidarların ve siyasilerin müdahaleleri; Meşrutiyet sonrası daha da artmıştır. İzmir'de İttihat ve Terakkicilerin girişimiyle, Osmanlı Meclisi Mebusanı Celal Bayar'ın kuruluşunda görev aldığı Altay'da, İstanbul'da da güçlü hale gelebilmek amacıyla Terakkiciler'in Talat Paşa önderliğinde Progres adlı bir kulübü alıp, adını Altınordu olarak değiştirerek başkanlığına da Talat Paşa'yı getirmesinde ve Karşıyaka Spor Kulübü'nün bir Türk spor kulübü olarak kuruluşuna yardım edişinde³² ülke topraklarındaki ilk siyasi

---

²⁹ <https://www.sdeurope.eu/sd-europe-fund/>

³⁰ YÜCE, Mehmet, Osmanlı Melekleri, 2014, s.22

³¹ ATABEYOĞLU, Cem; Türkiye'deki Futbolun Tarihi, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı:102, 2002, s.44-47

³² ÇİFTÇİ, Ali; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:37, 2015, s.126

örneklerini vermiştir. I. Dünya Savaşı çıktığında, ülkenin her yerinden askere gidilmesine karşın, Altınordu ve Altay futbolcularının askere alınmaması,³³ futbolun ülkeye yayılma dönemiyle ilgili, siyasi açıdan bizlere ayrıca ipuçları verir.

Siyasal müdahalelere maruz kalan ülke futbolu, İngilizlerin; kendileriyle ticari ilişkileri olan ve hali hazırda Osmanlı topraklarındaki eğitim kurumlarında spor yapan Rum, Yahudi ve Ermeni toplumlarına, kurallı futbolu öğretmesiyle, toplumlar arası sosyal ilişkinin yansımaları haline gelmiştir. Dini misyonu olan Amerika menşeli misyoner okullarının, eğitim faaliyetleri kapsamında, spora önem vermesi, ticari ilişkilerle birlikte futbolun ülkedeki kimlik temsiliyetiyle kurduğu ilişkinin, futbol kulüpleri olarak vücut bulmasına olanak sağlamıştır. Merzifon'da faaliyet gösteren, Anadolu Koleji bağlantılı Pontos³⁴, Giresun'da dönemin eğitim kurumlarından Tutoring Center bağlantılı Kerasountas Spor Kulübü, İstanbul'da kurulan Araks ve Maccabi takımları gibi birçok kulüp örnek oluşturmaktadır. Bu tür kulüpler on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyılın ilk zamanlarında, İstanbul, Giresun ve Kayseri dışında Trabzon, İzmit, Samsun, Adana, Van, Konya ve Kayseri gibi gayrimüslim toplumun yoğun olarak yaşadığı çoğu Anadolu şehrinde kendini göstermiştir.

İşgal döneminde, işgal kuvvetleriyle İstanbul'da maçların düzenlenmesi dönem halkının futbolu bir direniş sembolü olarak görmesine yol açmıştır.³⁵ Kurtuluş Savaşı ile birlikte yaşanan mübadele durumu sonrası Selanik, İzmir ve İstanbul kökleri olan PAOK, AEK, Panionios, Apollo Smyrna ve Apollo Kalamarias gibi Yunan kulüpleri, Asia Minor helenizminin köklerini ve hatıralarını canlı tutmak amacıyla “göçmen kulübü” kimliği üzerinden kendilerini yeniden tanımlamışlardır.³⁶

1920-1923 yılları arasında Fenerbahçe başkanlığını yapan Ömer Faruk Efendi'nin, Padişah Abdülmecit'in oğlunun olması, Fenerbahçe'de görev yapan en ünlü siyasetçilerden birinin Şükrü Saraçoğlu olması ve Saraçoğlu'nun Maliye Bakanı olduğu dönemde yasa çıkararak, bugün kendi adını taşıyan stadın arsasını Fenerbahçe Spor Kulübü'ne bedelsiz tahsis etmesi ile kendini gösteren siyasi futbol, Ali Sami Yen ve Burhan Felek önderliğinde kurulan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın, 1936'da Türk Spor Kurumu'na bağlanmasıyla, tamamen devlet etkisine sokulmuştur. Özellikle tek partili dönem örnekleri, futbolun ülkemizde siyasi hayatla ve devlet hizmetine olan organik bağıyla, diğer ülkelerdeki

³³ KILIÇ, Ecevit; Politik Goller, 2006, s.16

³⁴ BALTAS, Andreas; Pontus'ta Yunan Sporları “Ο ελληνικός αθλητισμός στον Πόντο”, 2017, s.6

³⁵ KILIÇ, Politik Goller, s.14

³⁶ TSIPTSIOS, Loukas; Bizim PAOK: Refugees, Sports and Venizelism in Interwar Thessaloniki, 2020, s.1

gelişimine nazaran farklılıklar teşkil etmektedir. İstanbul kulüplerinin; siyasetçilerin, askerlerin ve bürokratların tekelinde olması, medyanın buna destek vermesi, ülke futbolunun İstanbul merkezli yol alışına neden olurken, futbolu, siyasi rekabetlerin doğrudan kulüpler üzerinden sahnelendiği ortamlar haline getirmiştir. Öyle ki bu durum; Galatasaray'da dönemin başkanlık yarışını kaybeden siyasetçi Yusuf Ziya Öniş'in, CHP'de "Bayarcı Kanat" diye tabir edilen kanadın güçlü isimlerinden olması vesilesiyle, 1936 yılında muhaliflerle birlikte Güneş Kulübü'nü kurmasına bile yol açmıştır.³⁷

İstanbul Futbol Ligi sonrası Millî Küme ile İstanbul, İzmir ve Ankara'da düzenlenen bölgesel turnuvalar, futbolun Türkiye'de üç şehir odaklı olan kısıtlı bir ivme yakalamasını sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda Anadolu şehir insanının futbolun basın ve yayında görünen yüzü olan, İstanbul futbol kulüplerine taraftarlık açısından meyletmesine yol açmıştır.

Gençlik Spor Direktörü Taner'in girişimiyle hazırlanan, mevcut spor kulüplerinin Beden Terbiyesi Kanunu'na intibak ettirilmelerini ve isimlerini "gençlik kulüpleri" olarak değiştirmelerini öngören 1940 tarihli nizamname ile ülke futbolu çalkalanmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası, 50'li yıllarda, ülkenin birçok şehrinde yıllar boyunca aktif futbol oynayan ve şehirlerdeki amatör futbol rekabetinin, futbolu ülkede oldukça popülerleşmesine yol açan kulüpler bu tür siyasi müdahalelerle, buldukları şehirlerdeki futbol tarihinin önemli karakterleri haline gelmesine rağmen kapatılarak veya birleştirilerek, oluşturdukları amatör futbol kültürü tarihinden, şehir kulüpleri oluşması tavsiyesiyle kopartılmışlardır. Bu nedenle, Demokrat Parti'nin 60 darbesine kadar olan iktidarlık dönemi ve 1959 yılında Millî Lig'in kuruluşuyla Türkiye'de futbolun geliştirilmesi amaçlanırken, belirli bir futbol kültürü ve tarihi olan amatör kulüplerin yok edilerek şehir kulüplerine dönüştürülmesi, Türkiye'de futbolunun, rekabet ortamına ve dolayısıyla gelişimine darbe vurarak, yavaşlatmıştır. 1950'lerde başlayan tarımın makineleşmesi, enerji yatırımları, yol yapımı, kitle iletişim gelişmeleri vb., geleneksel yapıları hızla çözen ürünlerini 1960'larda vermeye başlamıştır. 1963'de girilen "planlı kalkınma" dönemleri, yatırım ve hizmetlerin dağılımında belli bir denkserliğin gözetilmesini, böylece kentlerin, önce kendi içlerinde, daha sonra komşularıyla, en sonra da ulusal ekonomiyle bütünleşmelerini sağlamıştır. Yerel düzeyde edinilen zenginliklerin yerel yatırımlara hızla yöneldiği bu ortamda, yerellerin en büyük sorunu, artık doyuma çok yaklaşan İstanbul piyasasından Anadolu'ya doğru yüklüce bir sermaye akımının başlaması, İstanbul'la Anadolu arasında sermaye ortaklıklarının kurulamadığı durumlarda, Anadolu-İstanbul sermaye ilişkisini kıyasıya bir rekabete dönüştürmüştür.

---

³⁷ KILIÇ, Politik Goller, s.20

İşte, uygun yapısal ortamı bulduğu 1967 sonrasında hızla yayılıp güçlenen, İstanbullu emsalleriyle “denklerarası” bir rekabete giren “Anadolu kulüpçülüğü” geneldeki bir ekonomik çıkar mücadelesinin uzantısı, hızla gelişip güçlenen Anadolu sermayesinin bir simgesi olmuştur.³⁸

Geçiş dönemi sonrası; Anadolu şehirlerindeki futbol tarihi olan amatör kulüplerin şehir kulüplerine evrilişiyile, 1960 ve 1980 yıllarında gerçekleşen iki askeri darbeye ve Milli Lig’in siyasi araç olarak da kullanılan İstanbul kulüpleri tarafından sürekli domine edilmesinin etkisiyle, ülke futbol taraftarlığı, mekan-insan ilişkisinden çok, medya bazlı uzaktan taraftarlık ilişkisine dönüşmüştür. Buna bağlı olarak Türkiye’de taraftar grupları 80’li yıllarda İstanbul’da güçlenmeye başlamışlardır.³⁹ Bu grupların bir kısmı gerçek bir kulüp kültürü içerisinde yoğrulmaktan ziyade Anadolu’dan göç eden, çoğu bekar evlerine sıkışmış gençlerin, kendilerini ifade alanları olarak ortaya çıkmıştır. Gruplar arası mücadelede taraftarlık, kendi şiddet estetiğini ve çekiciliğini yaratarak, öne çıkan liderlerle giderek güçlenmiş ve genel itibariyle tribün faaliyetleri içine girerek⁴⁰ kulüp yapılarıyla çok fazla ilgilenmemişlerdir.⁴¹ Bu durum, Anadolu’daki taraftarlar da dahil olmak üzere, 2000’li yılların başına kadar benzer doğrultuda devam etmiştir. 2000’li yıllara girildiğinde, bazı kulüp taraftarları, kulüplerinin idari sistemi üzerine yeni çalışmalar içine girmişlerdir. İnternetin ve forumların iletişim ağına girmesi, bir ifade biçimi olarak fanzin, dergi vb. yayınlarını hayata geçiren tribün gruplarının fikir bazında üretiminin gelişmesine ve birbirleriyle olan haberleşmesine vesile olurken, bir yandan da nefret söylemini artırmıştır.⁴² 2000’lerde dünya genelinde futbol taraftarları üzerinde oluşan baskılar, taraftarların dayanışması, birbirlerinden haberdar olabilmesi ve yaşadıkları problemlere çözüm üretme noktasında, Avrupa Futbol Taraftarları (FSE) üyesi olan, Taraftar Hakları Dayanışma Derneği (Taraft-Der) ve Taraftar Hakları Derneği (THD) gibi iki önemli resmî organizasyonun Türkiye’de hayata geçmesini sağlamıştır.⁴³

80’li yıllarda oluşan kulüp yöneticisi profili; siyasetin baskıcı unsurlarını pratikte uygulamaya sokmak isteyen, hatta sporu, politikada güçlü yerlere gelmek amaçlı kullanmayı

---

³⁸ FİŞEK, Kurthan; 100 Soruda Türkiye Spor Tarihi, Gerçek Yayınevi, Birinci Baskı, Mart 1985, s.69

³⁹ DİKİCİ, Sema Tuğçe; Yakarız Bu Gezegeni, 2010, s.166

⁴⁰ GIULIANOTTI, Richard; Football: A Sociology of the Global Game, 1999, s.53

⁴¹ DEMİR, Müge, TALİMCİLER, Ahmet; Football in Turkey, 2016, s.17

⁴² DİKİCİ, Yakarız Bu Gezegeni, s.54

⁴³ GÖKSOY, Ekin Can, YILMAZ, Okan; Istanbul United, Football Fans, Rivalry and Cooperation, Ed.: C. Brandt, F. H. Sean, 2017, s.163

hedefleyen, siyaseten istediğini elde edemeyen, ama ticari olarak tanınır ve unvan sahibi olmanın önemini farkında olan ve bu yönde kulüplerde görev alan çeşitlere sahip olduğu gibi kara para aklama ve girdikleri mafya ilişkileri itibarları yok olmaya yüz tutmuş ve bu itibarı futbolla yenilemeye çalışan çeşitlemeler vermiştir. 90'lı yıllarda yerel yönetimler içinde kurdukları irili ufaklı şirketler üzerinden finans aktarımı ve hareketi sağlamak amaçlı kulüpleri, belediyeler bünyesinde bir sünger gibi kullanan “onursal başkanlar” tarafından atanan ve bazı yazılı ve görsel basın organlarıyla ilişkilerini kullanarak, popülerlik ve futbol üzerinden ilişkiler geliştiren türleri de zamanla gelişmiştir.⁴⁴

Türkiye’de Taraftar Yönetim Modeli Saha Çalışması: Sakaryaspor

1959 yılında kurulan ve amatör kulüp tarihlerine zarar vererek Türkiye futbolunun gelişimini yavaşlatan Milli Lig sonrası, İstanbul, İzmir ve Ankara’daki kulüplerin de ana mücadeleye bağlı bir rekabet içerisine girmesi amacıyla, 1963 yılında, aralarında İstanbul, Ankara ve İzmir dışından sadece iki kulübün katılım gösterdiği İkinci Lig kurulmuştur. Spor yöneticileri, şehirlerdeki amatör kulüpleri tek bir profesyonel kulüp çatısında birleştirirken, taşrada birikmeye başlayan sermaye ve yükselen Anadolu burjuvazisi bu kulüplerin hamisi durumuna gelmiştir.⁴⁵ Devşirilen şehir kulüpleri döneminin federasyon başkanı Orhan Şerif Apak ve spor bakanı Kamil Ocak’ın, profesyonel liglere katılım teşviği; Sakarya’da Ethem Boran ve Fikret Aldinç önderliğinde, İdman Yurdu, Ada Gençlik, Gençler Birliği, Güneşspor takımları birleştirilerek, 1965 yılında Sakaryaspor’un kurulmasını ve İkinci Lig’e katılmasını sağlamıştır. Bu birleşmeye, 1960 yılında Türkiye’de amatör futbol kulüpleri şampiyonluğu yaşamış olan Yıldırımspor katılmayarak, günümüze kadar futbol tarihini ve geleneğini devam ettirmiştir. Devşirilen kulüplerin üst düzey profesyonel futbola girişi, kulüp profillerini de tamamen değiştirmiş, uzun yıllar küçük ama sadık taraftar kitlesine sahip semt kulüplerinin yerini, burjuvazi-devlet işbirliğiyle yoktan var edilen taşra kulüpleri almıştır. Sermaye devşirebilen kulüpler futbolda yerini alırken, taraftarlık algısı da bunun üzerine ülkede şekillenmeye başlamıştır.⁴⁶

Amatör takımların zamanla fazlalaşması üzerine, 1967’de Üçüncü Lig’in kurulması kararı alınmıştır. Vekili oldukları illerin profesyonel liglerde oynamasını sağlamak için,

⁴⁴ DİKİCİ, Sema Tuğçe; Futbol, tribün ve siyaset üzerine, 2015, s.15

⁴⁵ IRAK, Dağhan; Hükmen Yenik, 2013, s.61

⁴⁶ A.g.e.:62

federasyona baskı yapan dönemin milletvekilleri, siyasi menfaat gözeten bu isteklerini gerçekleştirdikleri gibi kötü yöneticilerin oluşturduğu kötü kulüp yönetimleri sonucu oluşan vergi ve devlet borçlarını sildirebilmek için sayısız önerge vermişler, sonucunda ise kulüplerin bu borçlardan kurtulmalarını sağlamışlardır. Adalet Partisi dönemindeki, siyaset ve futbol ikilisinin ayrılmaz ilişkisi, futbolda şike tartışmalarıyla ayyuka çıkmış, bu dönem sonrası yaşanan 1980 askeri darbesi ve ardından Özal'ın önderliğindeki ANAP'ın, serbest piyasa ekonomisi odaklı anlayışı ve oy kaygısıyla Türkiye futboluna birinci dereceden müdahil oluşu⁴⁷, oyunun global ölçekte giderek artan finansal ve siyasi dejenerasyonun etkisinde kalmasını hızlandırmıştır.

Dernek statüsüyle kurulan Sakaryaspor'da, 1980 döneminde Tuncer Tepe'nin göreve gelmesi, Necdet Niş'in teknik adamlığa getirilmesi, futbol altyapısında görev alan Ekrem Karaberberoğlu ve Arif Omaç gibi altyapı eğitimi uzmanlarıyla birlikte yapılan tüm yatırımlar, iktidar partisi ANAP Belediye Başkanı Erkal Etçioğlu'nun oluşturduğu kaynaklar, Sakaryaspor'un, 1987-88 sezonunda Türkiye Kupası'nı kazanmasıyla sonuçlanacak dönemine yol açmıştır.

90'lı yılların başlarında, Havelange başkanlığındaki FIFA yönetiminin, bahis şirketleri ve global finans devleriyle yaptığı anlaşmalar, televizyon yayımlarına ilave olarak dünya futbolunun, global büyük bir sermayeye geçiş yapmasını hızlandırmıştır.⁴⁸ 1981 yılından beri FIFA'da genel sekreterlik görevi yürüten — ve sonradan futbolda sahtekarlık nedeniyle ceza alacak olan — Blatter'ın, 90'lı yılların sonlarına doğru FIFA başkanı olmasıyla birlikte bu süreç, dünya futbolunu, menfaat odaklı sermaye ortaklıklarının ve suç dünyasının yönlendirdiği⁴⁹, borsaların insafına kalmış ekonomik bir sektör haline getirmiştir.⁵⁰

Dünya futbolunun ekonomik bir sektör haline gelmesi, bitmek bilmeyen siyasi müdahaleler, kulüplerin kötü yönetimleri sonucu oluşan finansal krizler ve global akımlar, dernek modeliyle kurulan ve 1997 yılında birinci lige yükselen Sakaryaspor'a da yansımış, dönemin Spordan Sorumlu Devlet Bakanı ve Sakarya Milletvekili Ersin Taranoğlu'nun girişimleriyle Sakaryaspor dernek ve anonim şirketten oluşan ortaklı yapıya dönüştürülmüştür.

---

⁴⁷ 1987 referandum ve seçim döneminde puan sistemiyle düşmelerine rağmen Kocaelispor ve Bursaspor düşürülmemiş ve sonraki sezon, lig 20 takımla oynanmıştır. 87 seçimleri, Özal'ın partisi ANAP zaferiyle sonuçlanmıştır. [KILIÇ, Politik Goller, s.16]

⁴⁸ JENNINGS, Andrew, FAUL! FIFA'nın Karanlık Yüzü, Çev. Elif Böke, Bilgi Yayınevi, Birinci Baskı, Şubat 2007, s.55

⁴⁹ LING, Martin; Messi, Romario, Asprilla, Tevez, Ed. Dario Azzellini, Stefan Thimmel, Futbolistas Futbol ve Latin Amerika, Çev. Serra Bucak, 2006, s.47

⁵⁰ AUTHIER, Christian; Futbol A.Ş., Kitap Yayınevi, Çev. Ali Berktaş, Birinci Baskı, Kasım 2002, s.13

Sakaryaspor Anonim Şirketi'ne %51 hissesi devredilen kulüp, 1998 yılında, MEPAŞ şirketine satılmıştır.⁵¹

MEPAŞ sahipliğiyle gelen sportif başarısızlığa, 1999 depremi sonrası şehrin ve dolayısıyla kulübün içine düştüğü durum eklenince şehir içinde oluşan baskılar artmış ve Sakaryaspor A.Ş., 2000 yılında Fazilet Partisi yönetimindeki Büyükşehir Belediyesi'nin şirketi BELPAŞ tarafından satın alınmıştır. Türkiye futboluna başından beri yapılan siyasi müdahaleler ve zamanla oluşan siyasi futbol algısı, toplumdaki futbol algılanışını, ancak siyasi erkin müdahaleleriyle değişkenliğe uğrayan bir yapı şeklinde değiştirmiştir. 2000'li yıllarda tank olunan ve belirli bir süreç sonunda ulaşılan maddi krizler, zaten toplumsal sağlık ve refahın korunması ve geliştirilmesi amacı ile çalışmalar yapmakla mükellef olan belediyelerin⁵², toplum tarafından beyaz atlı prens olarak algılanışı sonucu doğurmuştur. Bu durum siyaset ile toplumun birbirini karşılıklı kullandığı bir menfaat ilişkisine de zamanla yol açmıştır. Siyaset spora karışmasını diye sürekli dem vuran toplum, siyasetin futboldan elini bir türlü çekmek istememesini belirginleştirmiştir.⁵³

Deprem dönemi büyükşehir statüsü verilen Sakarya'da, o dönem iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) sevilen isimlerinden olması, Aziz Duran'ın görevini devam ettirmesine neden olmuştur. Aynı dönem, büyükşehir başkanlarının, bağlı buldukları şehir kulüplerine de başkan olabilmeleri sağlanmıştır. Sakarya dışında İstanbul, Ankara, Kocaeli, Antalya, Gaziantep ve Kayseri gibi "büyükşehirlerin" başkanları buldukları illerin takımlarına böylelikle başkan olmuşlar, yönetim kadrolarına iktidar partisine yakın isimleri dahil etmeye başlamışlardır.

Türkiye'de, 1950'lerden bu yana, ihale alan veya yerel yönetimin bir imkanından ticari fayda gören kişilerin, spor kulüplerine yardım yaparak, minnettarlıklarını bu imkanı kendilerine verene gösterme biçimi bir gelenek haline gelmiştir.⁵⁴ Belediye şirketi BELPAŞ'ın, Sakaryaspor'u satın aldığı 2000 yılından, hisse çoğunluğunun Sakaryaspor Derneği'ne devredildiği 2008 tarihine kadar, Sakaryaspor'da hüküm süren, Sakarya Büyükşehir Belediyesi'nin, göreve atadığı kadroların yanlış hamleleri neticesinde, Sakaryaspor Kulübü yaklaşık 20 milyon lira borçlandırılmıştır. Bu borçların, 12 milyon lirasını, devlete

---

⁵¹ DOĞRUCAN, Metin; The Effectiveness of the Supporters' Involvement in Their Clubs' Governance in Turkey, 2014, s.10

⁵² YÜCEL, Ali Serdar, ATALAY, Ahmet, KORKMAZ, Murat; Türkiye'de Yerel yönetimler ve Spor hizmetleri, 2016, s.65

⁵³ ÇONGUR, Elif; Senin Adamın Gol Diyo, 2015, s.142

⁵⁴ KÜÇÜK, Yalçın; Futbolu Neden Sevmemeli, 2006, s.18-19

olan vergi ve diğer borçlar, geri kalan kısmını ise kurum, şahıs ve futbolcu alacakları oluşturmuştur.⁵⁵

Belediye yönetimi süresince, kadrolaşma ve içine kapanık yönetim anlayışı mekanı hâline gelen Sakaryaspor'un içine düştüğü duruma karşı Sakaryaspor tribün grubu Tatangalar ve taraftar dernek yapılanması Sakaryasporlular Derneği öncülüğünde, futbolun toplumdaki herkes için olduğundan hareketle, bir şehrin kulübüne erişim hakkının kısıtlanmaması gerektiğini savunarak, "halkın olacak bu sevda" adında bir kampanya başlatılmıştır. Oluşturulan baskı sonucu Sakaryaspor, 2008 yılında şirket hisselerinin çoğunluğunun Sakaryaspor Derneği'ne devredilmesiyle demokratik yapısına tekrar kavuşmuştur.⁵⁶ Yönetimi devralan Sakaryaspor Derneği yöneticileri, söz konusu devir sürecinde kulübün içinde bulunduğu finansal durumdan haberdar olmadıkları gibi 90'lı yıllarla birlikte dönüşen futbol yöneticiliğine ayak uydurabilecekleri bilgi birikimine sahip olmadıklarından, yapılan yanlış transfer politikaları sonucunda ortaya çıkan futbolcu alacakları, kulübün içinde bulunduğu maddi dar boğazla birleşmiş ve açılan futbolcu davaları sonucu Sakaryaspor'a transfer yasağı gelmiştir. Bu durum Sakaryaspor'un art arda klasman düşmesine ve kapanma noktasına gelmesine neden olmuştur. Sakaryaspor, bu süreç sonunda, iki sene içinde üç kez kayyum yönetimine devredilmiştir.

2000'li yılların başında kurdukları Sakaryasporlular Derneği ile Sakaryaspor taraftarları, kulüp ürünleri tasarımı, yeni stat projesi ve sponsorluk gibi konularda yaptığı araştırmalarla kulüp idaresiyle bir dönem olumlu etkileşim sağlamıştır.⁵⁷

2013 yılında, Sakaryaspor tribün grubu Tatangalar'ın kurucularından Metin Doğrucan önderliğindeki bir grup Sakaryaspor taraftarı, kulübün içine düştüğü çıkmazda, şehrin ileri gelenlerinin adım atmamaları sebebiyle, kongre günü inisiyatif kullanarak taraftar yönetimi oluşturmuşlar ve yönetimi devralmışlardır. Doğrucan'ın başkanlığında Sakaryaspor yönetimine gelen taraftarlar, Sakaryaspor'un, BELPAŞ yönetiminde geçirdiği 2008 yılına kadar olan süre zarfında, kulübün kasasına girip çıkan para miktarının, yaklaşık 250 milyon TL civarında olduğunu tespit etmişlerdir.

250 milyon liralık hacmine karşılık, Sakaryaspor'un klasman yükselmek bir kenara, kurumsallaşma ya da tesisleşme konularında, atılması zaruri adımları atmamış olması, daha da aksine BELPAŞ dönemindeki yönetimlerin 250 milyon lira değerindeki para trafiğine

⁵⁵ DOĞRUCAN; The Effectiveness of the Supporters' Involvement in Their Clubs' Governance in Turkey, s.10

⁵⁶ DİLMEN, Didem; 90 Artı, 2015, s.35

⁵⁷ Sakaryasporlular Derneği, Sakaryaspor'u Yeniden Yapılandırma Projesi, 2007

karşılık, taraftar yönetimine 20 milyon liralık borç bırakmış olması, kulübün devlete olan borçlarının ise, faiz yükü ile birlikte birikerek iki katına kadar yükselmiş duruma gelmesi, taraftar yönetim modelinin, Türkiye’de saha çalışmasına örnek teşkil eden Doğrucan ve taraftar-yönetim ekibini zor durumda bırakmıştır.⁵⁸ Kulüp binasından içeri girmelerinin haftasında tesislerin ve stadyumun geçmiş aylarda biriken faturaları sebebiyle elektrikleri kesilmiş, tesislerde ısınamayan futbolcuların olduğu bir kulüple karşılaşmışlardır.⁵⁹ Aralarında topladıkları paralarla elektrik problemini çözmüş; deplasmana gidiş, tesis masrafları vb. giderler için kısa sürede kaynak oluşturmuşlardır. Göreve geldikleri sezon, Sakaryaspor taraftar-yöneticileri ile birlikte futbolcuları, hocaları ve kulüp binasını kendi çalışma ofisi sayan çalışanların özverili çalışmaları sayesinde, Sakaryaspor müsabakalarda yer almaya devam etmiştir.⁶⁰

2012 yılının Ekim ayında, Sakaryaspor eski futbolcusu Yunus Akman’ın, alacaklarına karşılık Sakaryaspor A.Ş.’ye karşı açtığı iflas davası ile karşılaşan Doğrucan ve ekibi, kulübün taraftar avukatlarıyla birlikte iflas davasına karşı, iflas davası A.Ş. koluna ait olsa bile, iflasa karşı erteleme davası açarak hukuki zeminde mücadele etmiştir. Böylece A.Ş. iflas ettiğinde, kulübün logo ve lige katılım haklarının satışa çıkması dolayısıyla, Sakaryaspor’un demokratik yapısına zarar vereceği düşünülmüş, Adanaspor’a el koyan TMSF’ye karşı, Adanaspor’un Cem Uzan’ın malı olmadığı ve halkın olduğuyla ilgili Adana halkının vermiş olduğu mücadele Doğrucan ve ekibine yol göstermiştir.⁶¹

Kentin her köyünü gezerek, kulüp kültürünü her alana yaymaya çalışan taraftar yönetim ekibi, takımda ameliyat olmuş oyuncuların olduğunu anlayarak, sebeplerini araştırmak için bir sağlık kurulu oluşturmuştur. Görev süresince hiç bir belediyeden bir talepte bulunmamış, emek sarf etmedikleri hiç bir geliri kulübe sokmamış, 95 taraftarı yapılan bağışlarla kulüp üyesi yapmış ve kongrede çoğunluğu %35’lere varan bir taraftar gücü oluşturmuşlardır.

Ortada bir adayları olmamasına rağmen ‘Oluşumcular’ adında bir grubun, yerel gazeteler aracılığıyla, kongre kararı alınması konusunda taraftar yönetimine baskı oluşturması karşısında, oluşumcu adaylarının projelerini, stratejilerini ve planlarını ve bu planlar için oluşturdukları bütçelerini bildirmeleri konusunda bildiride bulunmuşlardır. Buna rağmen,

---

⁵⁸ BORA, Tanıl; Adabazar-Tatanga, Radikal, 2013, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/tanil-bora/adabazar-tatanga-1127846/>

⁵⁹ <https://www.bizimsakarya.com.tr/spor/sedas-sakaryasporun-sartelini-indirdi-h9643.html>

⁶⁰ DOĞRUCAN; The Effectiveness of the Supporters’ Involvement in Their Clubs’ Governance in Turkey, s.42

⁶¹ A.g.e., s.44

BELPAŞ döneminde de başkanlık yapan Selahattin Aydın, oluşumcular tarafından aday gösterilmiş, 15 iş adamı bir araya gelerek aylık 24 bin lira katkı teminatıyla kendisine destek olacaklarını belirtmişlerdir. Aydın, taraftar yönetimle yaptığı ilk görüşmesinde, evrak ve güvence görmezse aday olmayacağını belirtse de, ikinci görüşmede sözlere güvenerek hareket edeceğini iletmiştir. Medya vesilesiyle oluşturulan baskı ve karalama kampanyası, oluşumcular lehine sonuçlanmış ve taraftarlığın getirdiği fedakarlık anlayışıyla taraftar yönetim kongre kararı alarak, Aydın ve ona destek verenlerin önünü açmıştır.⁶² Taraftar yönetim modelini 4 aydan fazla süreyle sürdüren Doğrucan ve çalışma arkadaşları, dışarıdan denetlenebilir fizibilite raporları hazırlamış, faizleriyle birlikte üzerlerine kalan borçları ve mevcut ödemeleri üstlenmiş, konser, taraftar ürünleri e-ticaret sistemi, taraftara uygun kombine paketleri gibi gelir kalemlerini hayata geçirerek gelir üretmiştir. İdman ve maç sahalarını bakıma alarak, A takıma yakın olmaları amaçlanan genç takıma bir bina tahsis edilmiş ve modern antrenman teknikleri ve oyuncu gelişimleri ile ilgili Prozone & Amisco firması ile iletişime geçilmiştir. O dönem, Sakaryaspor gibi transfer yasağı olan Ankaragücü ve Kocaelispor kulüpleriyle birleşerek, Profesyonel Futbolcuların Statüsü ve Transferleri Talimatı'nın 5. Maddesinde bulunan "Amatör Sporcunun Profesyonel Olması" maddesine yönelik, U-19 Liglerinde oynayan, 20 yaşından gün almamış daha önce profesyonel sözleşme imzalamamış olan oyuncuların, 12 aylık bekleme süresi şartı olmadan kulüplerin üst yapılarında oynayabilmelerini sağlayacak bir düzenlemenin hayata geçirilmesi hususunda çaba göstermişlerdir.

Taraftar yönetim modeline örnek teşkil eden, dört aylık taraftar yönetimi dönemi sonrası Sakaryaspor Kulübü, 2020 yılı itibariyle, ikinci ligde mücadele ederken, dört başkan ve yaklaşık yirmi teknik adam değiştirmiştir.

Sakaryaspor gibi birçok spor kulübünün; vizyon, planlama, kurumsallık ve yönetim beceriksizlikleri, günümüzde halen devam etmektedir.

Sonuç

İngiltere'de, Supporters Direct taraftar federe yapısı önderliğiyle başlayan, organize olmuş taraftar derneklerinin, gerektiğinde kulüplerin kurumsal yapısı içerisinde, etkin rol alması fikri, gücünü; kulüplerin, kâr ortaklarından veya sahiplerinden ziyade, taraftarlara ait

---

⁶² A.g.e., s.49

olmasından, müşterek taraftarlığın ise uzun yıllara dayanan duygusal yatırımlar sayesinde yaratılabildiğini savunmasından alır.⁶³ Sonuçta, gişelere paraları ödeyen futbolun ayakta kalmasını sağlayan taraftarlar olmadan, futbol, hiçbir şeydir ve bu gerçek herkes tarafından unutulmaktadır.⁶⁴ İyi ve sağlıklı bir kulüp anlayışı, kulübün varlığını sürdürdüğü toplumla iç içeliği ve kemikleşmiş taraftar bağlılığı ile mümkündür. Taraftarların çok sevdiği kulüplerini, finansal kurumların ellerine bırakmasının hiçbir manası yoktur. Taraftarların tutkusu, sadakatı ve fedakarlığı, satın alınabilecek veya paraya dönüştürülecek bir şey olmadığından, kulüplerin, bunun değerlerin kıymetini bilerek, gelecek nesil taraftarlara taşıyabilmesi, genel uygunlukta tek bir yönetim modelinden ziyade, taraftarlar paydaş kabul edilerek, kendi dinamikleri içinde eşit söz hakkıyla yürütülen yönetim modeliyle mümkün kılınabilir. Türkiye’de de örneklerini gördüğümüz bu model Türkiye’nin yapısında sürdürülebilir yapıya dönüşebilmesi için mevcut yapının da değişmesi gerekmektedir.

Taraftarların kulüp yönetimleriyle ilgili çalışma yapmaması ve yönetim kararlarına müdahil olamaması yönetim kurullarının da işine gelen bir durumdur. Kulüp yönetimlerindeki kurumsallık ve şeffaf anlayış eksikliği, toplumdaki şehir kültürü ve kültür belleği sahipliği, demokrasi ve tartışma kültürü eksikliği ile birleşince, siyasi koşullardan ve dernek statüsündeki kulüplerin bağlı olduğu dernekler yasasının olumsuzluklarından bağımsız değerlendirme yapmanın doğru olmadığını düşünmekteyiz. İç ve dış denetim sistemleri ve kurumsallık en çok konuşulan ancak pratikte çok az yer bulduğundan; denetleme kurulu, divan kurulu gibi mevcut sistem gereksinimleriyle oluşturulan yapıların, yönetimin de o yapı içinden seçildiği bir ortamda şeffaf olamaması taraftar-yönetim modellerinin Türkiye’de uygulanışının önündeki engellerden biri olarak sayılabilir.⁶⁵

Bu antidemokratik sistemin, kendi kendini yöneten, aynı zamanda da demokratik ve şeffaf bir şekilde denetlenen sistemlere doğru evrilmesi taraftarlar sayesinde mümkün. Çünkü taraftarlar sadece bir gazetenin arka sayfasını okumaktan ve maçlara gitmekten daha fazlasını yapmazlarsa futbolu yakında tamamen kaybedecekler. Büyük şirketler oyuna girdiği için ve hükümetler de bunu desteklediği için kaybedildiği söylene de, futbolun uzatmaları oynanmaktadır. Taraftarlar yeterince bir araya gelir, savaşırlar ve planlı mücadele ederlerse,

---

⁶³ BROWN, Adam; *United We Stand, Fanatics! Power, identity and Fandom*, 1998, s.51

⁶⁴ Galler Ligi’nde futbol oynamış olan ve Avrupa’da bir Britanyalı olarak ilk kupayı kazanan ve daha sonra İskoçya hocası olarak, 1985’te, Galler’e karşı, 1986 Dünya Kupası finalleri eleme maçında, İskoçya’nın 81. Dakikada maçı 1-1’e getirerek, büyük avantaj sağladığı maçta kalp krizi geçirerek, statta hayatını kaybeden Jock Stein’in tespiti.

⁶⁵ 2000’lerde Gençlerbirliği Kulüp Yönetimi, Alkaralar TV, <https://www.youtube.com/watch?v=5WBuDeuTiC0&t=697s>

halkın oyunu, yani kendi oyunları için sağlıklı bir gelecek yaratabilirler.⁶⁶ Geleceği yaratabilen taraftar yönetim modellerinden anladığımız; buldukları ortamın yapısına göre değişkenlik gösteren, demokratik, eşitlikçi ve bulunduğu topluluğa ait olan planlı yapıların, Türkiye de dahil olmak üzere, futbol kulüpleri üzerinde gerçekleştirilebilir ve sürdürülebilir olduğudur. Sonuçta geride kalan aynı zamanda kulübün kendisini de oluşturan taraftardır.

Sakaryaspor örneğinde de gördüğümüz üzere, taraftar kulüp sahipliği, takımını destekleyen taraftarlara maddi bir anlam ifade etmediği gibi tersine, kulüplerinin finansal olarak çöküntüye uğrayıp yok olmaması düşüncesi, taraftarlara ancak itici güç olabilir. Yaşanan durumlardan ve değişikliklerden haberdar olmaya, muhatap kabul edilmeye ve paydaş olmaya hakları olan taraftarların, derneklerin ve tribün gruplarının, toplumdan ayrı düşünülmesi ve kulüpler için “istenilen ideal müşteri” şeklinde davranması beklenemez.

Futboldaki sistem çarkının önemli dişlilerinden olan yönetim profilinin, diğer bir dişli taraftarların ve sistemi oluşturan diğer öğelerin, paylaşımcılık ve planlamayla oluşabilecek olumlu yöne doğru değişmesi ve gelişmesi, Türkiye siyasi hayatının yüksek derecede etkin olduğu Türkiye futbolunda, taraftarların paydaş olarak görülmesini, dolayısıyla çoğulcu bir karar verme mekanizmasında yer almalarını gerçekleştirilebilir kılacaktır. Taraftar sahipliğindeki yönetim modelinin başarılı olabilmesi, bütün çark dişlilerinin yeni bir sisteme evrilmesiyle mümkün olacağı gibi sistem bileşenlerinin en önemlilerinden biri olan Türkiye Futbol Federasyonu'nun; taraftar sahipliği veya taraftarların yönetimlere katılımları konusunda, destekleyici yönetmelik değişikliklerini yapması, maddi ve hukuki sorumlulukları belirleyip yerine getirmesi, kadın ve engellilerin yönetimlerde söz sahibi olması ve aktif hale gelmesi ile hızlanabilir.

Dünyadaki ve Türkiye'deki örnekler bize gösteriyor ki; kulüp taraftarlarının akılcı ve planlayıcı bir paydaş olma talebiyle kendilerine yol belirlemesi, kulüp yönetim dişlisinin, işlemez sistemi işler hale getirebilmesine yol açabilir. Bu durum, taraftar yönetim modelinden ayrı bir şekilde çalışan tribün gruplarının faaliyetlerini geliştirmesine vesile olacağı gibi dişlilerin sistem içerisinde çalışabilmesi adına, devletin kural koyucu spor bileşenlerinin katılımcılıkta çeşitliliği artırmasına yönelik talebi, dolayısıyla taraftar yönetim modeli doğrultusunda yapacağı değişiklikleri de beraberinde getirecektir. Bu değişiklikler, spor kulüplerinin vizyonlarını belirlemesini sağlayacak ve sistem toplum yararına işler hale getirecektir.

---

⁶⁶ McGILL, Craig; Futbolun Kârhanesi, İthaki, Çev. Can Cemgil, Birinci Baskı, Şubat 2006, s.320

Kültürel bir değer olan futbol ve oluşturduğu kulüpler varlığı, toplumun büyük bir bölümünü kopmaz bağlarla bir birine bağlayan aidiyet unsurları olduğundan, toplum dinamiğinde etkin olan taraftarların da, bu kültürel varlıkların geleceği ile ilgili alınacak kararlarda etkin hale gelmesi, birincil derecede toplum yararınadır. Çünkü futbol, ancak gücünü sağlayan değerleri koruyabildiğinde yaşayabilir.⁶⁷

Kaynaklar

- BROWN, Matthew; British informal empire and the origins of association football in South America, Soccer & Society Dergisi, Sayı: 2-3: 150 Years of Association Football, 2015
- ROBERTSON, Roland; Globalization: Social Theory and Global Culture, 1992
- WALVIN, James; The People's Game: The History of Football Revisited, 1994
- GIULIANOTTI, Richard, ROBERTSON, Roland; The Globalization of Football, 2004
- Business & Economics Research Advisor, 3/4: The Sports Industry, Soccer, 2005
- FIFA Financial Report, 2018
- SMITH, Chris; Strengthening the Voice of Supporters, 2000
- TALİMCİLER, Ahmet; Sporun Sosyolojisi Sosyolojinin Sporu, 2010
- İllüstrasyon, The Pyramid of Capitalism as Class Struggle, 1911, Walter P. Reuther Library, WSU
- KUHN, Gabriel; Soccer vs The State, 2011
- GALEANO, Eduardo; Gölgede ve Güneşte Futbol, Çev: Ertuğrul Önalp, Mehmet Necati Kutlu, Can Yayınları, İkinci Baskı, 2006
- MARX, Karl; The Poverty of Philosophy, 1975
- LOPEZ, Shaun; Football as National Allegory, 2009
- TROTSKY, Leon; Problems of Everyday Life, 1994
- NUMERATO, Dino; Football Fans, Activism and Social Change, 2018
- BANDINI, Nicky; Fan tragedy sends the fight against Ultras back to square one, The Guardian, 2007
- TESTA, Alberto, ARMSTRONG, Gary; Football, Fascism and Fandom, 2010
- PERRYMAN, Mark; 1966 And Not All That, 2016
- KENNEDY, Peter, KENNEDY, David; Football Supporters and the Commercialisation of Football, 2012
- CHADWICK, Simon, HAMIL, Sean; Managing Football, 2010
- BROWN, Adam, WALSH, Andy; Not for Sale, 1999
- FOSTER, Richard; What does the Northampton Town case teach us about fans' role in football clubs?, The Guardian, 2015

---

⁶⁷ BONIFACE, Pascal; Futbol ve Küreselleşme, Çev: İsmail Yerguz, NTV Yayınları, Birinci Baskı, Mayıs 2007, s. 194

- SD Europe Fund, <https://www.sdeurope.eu/sd-europe-fund/>
- YÜCE, Mehmet, Osmanlı Melekleri, 2014
- ATABEYOĞLU, Cem; Türkiye'deki Futbolun Tarihi, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı:102, 2002
- ÇİFTÇİ, Ali; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:37, 2015
- KILIÇ, Ecevit; Politik Goller, 2006
- BALTAS, Andreas; Pontus'ta Yunan Sporları "Ο ελληνικός αθλητισμός στον Πόντο", 2017
- TSIPTSIOS, Loukas; Bizim PAOK: Refugees, Sports and Venizelism in Interwar Thessaloniki, 2020
- FİŞEK, Kurthan; 100 Soruda Türkiye Spor Tarihi, Gerçek Yayınevi, Birinci Baskı, Mart 1985
- DİKİCİ, Sema Tuğçe; Yakarız Bu Gezegeni, 2010
- GIULIANOTTI, Richard; Football: A Sociology of the Global Game, 1999
- DEMİR, Müge, TALİMCİLER, Ahmet; Football in Turkey, 2016
- GÖKSOY, Ekin Can, YILMAZ, Okan; Istanbul United, Football Fans, Rivalry and Cooperation, Ed.: C. Brandt, F. H. Sean, 2017
- DİKİCİ, Sema Tuğçe; Futbol, tribün ve siyaset üzerine, 2015
- IRAK, Dağhan; Hükmen Yenik, 2013
- JENNINGS, Andrew, FAUL! FIFA'nın Karanlık Yüzü, Çev. Elif Böke, Bilgi Yayınevi, Birinci Baskı, Şubat 2007
- LING, Martin; Messi, Romario, Asprilla, Tevez, Ed. Dario Azzellini, Stefan Thimmel, Futbolistas Futbol ve Latin Amerika, Çev. Serra Bucak, 2006
- AUTHIER, Christian; Futbol A.Ş., Kitap Yayınevi, Çev. Ali Berktaş, Birinci Baskı, Kasım 2002
- YÜCEL, Ali Serdar, ATALAY, Ahmet, KORKMAZ, Murat; Türkiye'de Yerel yönetimler ve Spor hizmetleri, 2016
- ÇONGUR, Elif; Senin Adamın Gol Diyo, 2015
- KÜÇÜK, Yalçın; Futbolu Neden Sevmemeli, 2006
- DİLMEN, Didem; 90 Artı, 2015
- Sakaryasporlular Derneği, Sakaryaspor'u Yeniden Yapılandırma Projesi, 2007
- BORA, Tanıl; Adabazar-Tatanga, Radikal, 2013, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/tanil-bora/adabazar-tatanga-1127846/>
- SEDAŞ Sakaryaspor'un Şartelini İndirdi, <https://www.bizimsakarya.com.tr/spor/sedas-sakaryasporun-sartelini-indirdi-h9643.html>
- DOĞRUCAN; The Effectiveness of the Supporters' Involvement in Their Clubs' Governance in Turkey, Birkbeck University, 2014
- 2000'lerde Gençlerbirliği Kulüp Yönetimi, Alkaralar TV, <https://www.youtube.com/watch?v=5WBUDeuTiC0&t=697s>
- BROWN, Adam; United We Stand, Fanatics! Power, identity and Fandom, 1998
- McGILL, Craig; Futbolun Kârhanesi, İthaki, Çev. Can Cemgil, Birinci Baskı, Şubat 2006
- BONIFACE, Pascal; Futbol ve Küreselleşme, Çev. İsmail Yerguz, NTV Yayınları, Birinci Baskı, Mayıs 2007